

लिच्छविकालीन लोकपालस्वामी शैवदेवता हुन्

— भरतमणि जङ्गम

अभिलेख संग्रह पहिलो भागमा प्रकाशित लिच्छविकालीन राजा नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा “लोकपालस्वामी” उल्लेख भएको छ । लोकपालस्वामीका बारेमा विभिन्न मत मतान्तर हुँदाहुँदै पनि सो अभिलेखमा उल्लेख भएको लोकपालस्वामीलाई इतिहासविद् धनवज्र वज्राचार्य र डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी लगायत केही विद्वान् तथा अन्वेषकहरूले लोकपालस्वामी वैष्णवदेवता हुन् भनेर किटान साथ भनिएका छन् । यस बारेमा प्रकाश पार्नु उचित सम्झियो लेख लेख्ने जमर्को गरेको हुँ ।

भक्तपुर जिल्लाको दक्षिण भागमा रहेको गुण्डुगाउँको नैऋत्यकोणमा पूर्व फर्केको डाँडोको बीच भागमा अनन्तलिङ्गेश्वर महादेवको मन्दिर छ । यो मन्दिर एकान्त स्थानमा बीच जङ्गलमा छ । मन्दिरको बनोटलाई मात्र विचार गर्दा गुम्बज शैलीमा निर्मित सो मन्दिर नयाँ जस्तो प्रतीत हुन्छ तर पनि यो मन्दिर नयाँ भने होइन । यो मन्दिर लिच्छविकालीन मन्दिर हो र त्यस समयमा अत्यन्तै प्रख्यात र लोकप्रिय थियो भन्ने कुरा त्यहाँ भएको अभिलेखले उल्लेख गरेको पाइन्छ र कालान्तरमा यसको अस्तित्व निस्तेज हुँदै गएको पनि अनुमान

गर्न सकिन्छ । यस मन्दिरमा प्रयोग भएका सामग्री काठपात र खम्बाहरूलाई हेर्दा साथै मन्दिर परिसरलाई नियाल्दा मन्दिरको निर्माण प्राचीनकालमा नै भएको दृष्टिगोचर हुन्छ । केही दशक अधिसम्म मन्दिरको उत्तरतर्फ एउटा भव्य भवन थियो जहाँ त्यस मन्दिरमा पूजा गर्ने पुजारीहरू बसोबास गर्दथे हाल त्यो भवनको जगमात्र देख्न सकिन्छ । भनिन्छ, विक्रम संवत् १९९० मा आएको महाभूकम्पबाट प्राचीन मन्दिर भत्किएको र पछि त्यस मन्दिरलाई गुम्बज शैलीमा बनाएको हो ।^१ हाल त्यस शिवालयको परिसरमा कञ्चन पानी भएको कुँवा, पुरिएको अवस्थामा एउटा इनार र सानो पानीको कुण्ड छन् । स-साना शिवलिङ्गहरू वरपर छरिएर रहेका छन् भने गणेश, सरस्वति तथा नारायणका मूर्तिहरू भित्तामा टाँसिएका छन् । काठमाडौँ हनुमानढोका नजिकै रहेको कालभैरवको दुरूस्त आकृति भएको तर सानो मूर्ति पनि शिवालय परिसरको एक कुनामा रहेको छ । त्यस महादेवस्थानमा जान तीन तर्फबाट दुङ्गाले छापेको बाटो भएपनि कालपरिस्थिति र समय-समयमा जिर्णोद्धार नभएको कारणले गर्दा ती दुङ्गाका खुड्कीलाहरू अव्यवस्थित छन् । तर पूर्वतर्फको दुङ्गाको सिँडी

भने अहिलेसम्म पनि तल खोलादेखिको लामो उकालो बाटो भने ठिकै अवस्थामा भएको देखिन्छ ।

अनन्तलिङ्गेश्वर महादेवस्थान जाने पूर्वतर्फको दुङ्गाको सिँडी समाप्त हुने वित्तिकै दुवैतर्फ माटोमा गाडिएको अवस्थामा दुइटा शिलापत्र देखिन्छन् । एउटा शिलापत्र नकुँदिएको अवस्थामा देखिन्छ भने अर्को दक्षिणतर्फको शिलापत्रमा लिच्छवीकालीन अक्षर अङ्कित अभिलेख देखिन्छ । तर त्यस अभिलेखको धेरै अक्षर साबुत छैनन् र पानी र माटोले खाएर बढो मुश्किलले मात्र पाठ गर्न सकिने अवस्थामा देखिन्छन् । त्यो अभिलेखलाई संशोधन मण्डलले पहिलोपल्ट “अभिलेख-संग्रह” पहिलो भागमा प्रकाशित गरेर सार्वजनिक गरेको थियो ।^१

अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा लोकपालस्वामीको उल्लेख भएको छ । लिच्छविकालीन प्रभावशाली राजा नरेन्द्रदेवको सो अभिलेखमा लोकपालस्वामी उल्लेख भएकोमा इतिहासविद् धनवज्र वज्राचार्यले लोकपालस्वामी वैष्णवदेवता हुन् भनेर किटान साथ भनेका छन्,^२ जो यथार्थमा लोकपालस्वामी शैवदेवता हुन् र त्यस अभिलेखमा उल्लेखित लोकपालस्वामी अनन्तलिङ्गेश्वर नै हुन् भन्ने निम्न प्रमाण र आधारले प्रमाणित गर्न सकिन्छ ।

१. अनन्तलिङ्गेश्वर शैवदेवता हुन् । “अनन्तलिङ्ग” अर्थात् शिवलिङ्ग स्थापित मन्दिरको परिसरमा अभिलेख छ ।

२. धनवज्र वज्राचार्य- लिच्छविकालका अभिलेख संख्या १२९ पृष्ठ ४८५ ।

३. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पृष्ठ ४८९ मा यसरी भनिएको छ- “त्यसताका वैष्णव देवतालाई “स्वामी” भन्ने चलन थियो । अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेखमा चाँगुनारायणलाई “दोलाशिखरस्वामी” भनिएको छ । केवलपुरको अभिलेखमा (इचंगुनारायणलाई) नारायणस्वामी भनिएको छ । साँखु दुगाहिटीको अभिलेखमा वामनस्वामीको उल्लेख भएको छ । यस आधार मा विचार गर्दा त्यहाँ उल्लेखित लोकपालस्वामी वैष्णवदेवता हुन् भन्ने निश्चित हुन्छ ।

४. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, वज्रघरको नरेन्द्रदेवको अभिलेख, संख्या १३४ पृष्ठ ४९९ ।

५. डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, खोपुङ, वर्ष-८, २०५६ पृष्ठ ३ मा यसरी भनिएको छ- “लिच्छविकालमा विशेषगरी नरेन्द्रदेवको पालामा माहेश्वर सम्प्रदाय निकै लोकप्रिय रहेको बुझिन्छ । यस अभिलेखमा पनि ललितमाहेश्वरको उल्लेख भएकोले त्यसताका भक्तपुरमा त्यस सम्प्रदायका अनुयायीहरू थिए भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । “लडितमाहेश्वर” को उल्लेख देउपाटनको अंशुवर्माको अभिलेखमा आइसकेको छ सो अभिलेखमा उनकी भाञ्जी भाग्यदेवीले लडितमाहेश्वर स्थापना गरेको कुरा परेको छ । यस सम्प्रदायका अनुयायीहरू पनि वीरशैवहरू भै शिवलाई पञ्चतत्त्वका प्रतिपादक मान्दछन् ।

सो अभिलेख जहाँ खडा भएर रहेको छ सो स्थानको मूल देवता वैष्णवदेवता नभएर शैवदेवता भएको स्पष्ट छ ।

२. स्थापित अभिलेखको शिरोभागमा साँढे अङ्कित छ जो शिवका वहान अर्थात् शिव स्वरूपलाई स्थापित गर्न संकेत गरिएको हो ।

३. अभिलेख स्थापना गर्ने राजा नरेन्द्रदेव व्यक्तिगत रूपमा शिव उपासक शैवमतका राजा थिए भन्नेमा कुनै विवाद छैन । “परममाहेश्वर” उपाधि धारण गर्ने पहिलो राजाका रूपमा परिचित लिच्छविकालका राजा नरेन्द्रदेवले धेरै शिवालयहरूमा यस्ता अभिलेखहरू स्थापित गरेका छन् ।^४ शैवमतमा विशेष आस्था भएका राजाले स्थापित अभिलेखमा उल्लेख गरेको लोकपालस्वामी अर्थात् लोकका मालिक शिव मात्र हुनसक्छन् वैष्णवदेवता हुनसक्दैनन् ।

४. त्यसबखत माहेश्वर र वीरशैव सम्प्रदायका बीच पारस्परिक सम्बन्ध थियो भन्ने वारेमा धेरै प्रमाणहरू फेला परेका छन् ।^५ अनन्तलिङ्गेश्वर शिवालयका पुजारी वीरशैव मतका जङ्गमहरू हुन् र सो मन्दिर भक्तपुर तौमढी टोलस्थित जङ्गममठबाट सञ्चालित छ । जङ्गममठमा मठाधिशलाई मल्लकालमा

“रावल”को उपाधिले पुकारिन्थ्यो^६ भने लिच्छविकालमा “कुलपति” भन्ने उपाधिले सम्मानित गरिएको थियो । उक्त नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा पनि कुलपति उल्लेख भएको छ । अभिलेखमा त्यसबखतको आम्दानी खर्चको बाँडफाँड गरी सो खर्च कुलपतिले गर्नुपर्ने व्यहोरा उल्लेख भएका छन् ।^७ यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि लिच्छविकालका राजा नरेन्द्रदेवका पालामा नेपालमा वीरशैव मत लोकप्रिय थियो र त्यसैको बाहुल्यता थियो भन्ने पनि देखिन्छ ।

५. अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेख भनेर चिनिने उक्त शिलालेख स्थानान्तरण भएर त्यहाँ रहेको भन्ने कुरा संशोधन मण्डलले भन्न सकेको छैन र अभिलेख संग्रहमा पहिलोपटक अभिलेख छापिंदा पनि त्यस्तो कुनै स्थानान्तरण भएको कुरा उल्लेख भएको छैन त्यसैले सो माथि उल्लेखित लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको अभिलेख प्राचीनकालदेखि नै त्यहीं नै थियो भन्ने कुरा पनि माथिका प्रमाणले पुष्टि गरेको छ । त्यसैले यो स्थानान्तरण भएको नभई त्यसै स्थानमा स्थापित भएको हो भनी यकिनकासाथ भन्न सकिन्छ । शिलालेख रहेको मूलस्थान शैवक्षेत्र हो ।
६. यस अभिलेखलाई परिचय गराउने सिलसिलामा नेपालको प्राचीन अभिलेखमा लोकपालस्वामी शैवदेवता हुन् भनेर अनेक उदाहरण दिएर व्याख्या गरिएको छ ।^८

उपरोक्त कथनानुसार धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालको अभिलेखको पृष्ठ ४८५ देखि ४८९ सम्म लोकपालस्वामीलाई वैष्णवदेवता भनी गरिएको व्याख्या गलत देखिन आएको छ । इतिहासको तथ्यलाई राम्ररी नकेलाई अथवा प्रत्यक्ष अभिलेख रहेको स्थानको भ्रमण नै नगरी कोठामा बसेर अनुमान वा व्याख्या गर्दा इतिहासको वास्तविक तथ्य छायाँमा पर्न जान्छ भन्ने कुरा उपरोक्त कथनले सावित गरेको छ । लोकपालस्वामी वैष्णवदेवता हुन् भन्ने इतिहासविद्हरूको भनाइले गर्दा प्राचीन इतिहासका धेरै तथ्यहरू अबै पनि प्रष्ट हुन सकेका छैनन् ।

लोकपालको अर्थ हो लोकको रक्षा गर्ने र स्वामीको अर्थ हो मालिक अर्थात् लोकलाई पालन गर्ने मालिक । शब्दकोषले स्वामीको अर्थ ‘नायक’, ‘इश्वर’, ‘प्रभु’, ‘पति’ र ‘मालिक’ भनेर व्याख्या गरेको छ । हुन पनि “स्वामी” आदर र अभिभावक सूचक साभा शब्द हो । वैष्णव र शैव सम्प्रदायका नायकहरूलाई स्वामी घोषित गर्ने प्रचलन सनातनदेखि नै चलि आएको छ । त्यसैले लोकपालस्वामी वैष्णवदेवता हुन् भनी किटान गर्दा चाँगुनारायण “दोलाशिखरस्वामी” भनी नामाकरण हुनपुगेका छन् । “दोलाशिखरस्वामी” -यो छुट्टै अनुसन्धानको विषय हो । यदि स्वामी शब्दले वैष्णवदेवता जनाउँदैन भने दोलाशिखरस्वामीमा पनि प्रश्न लाग्न सक्छ किनभने स्पष्ट चाँगुनारायणलाई दोलाशिखरस्वामी भनिएको छ^९ प्राचीन इतिहासमा रहेको

६. भरतमणि जङ्गम, “अंशुवर्माको राजधानी शहर-हंसगृह”, रोलम्बा, भोलुम २० नं. १-२ पृष्ठ १२६ मा यसरी लेखिएको छ- खर्चको बाँडफाँड गर्दा कुलपतिका तर्फबाट गर्नुपर्ने खर्च निश्चित भएको देखिन्छ । ब्राम्हण लगायत चाण्डालसम्मलाई घृताशनसमितदि भोजन गराउने उल्लेख छ । यो चलन आजसम्म पनि चलेको छ । भक्तपुर जङ्गमठबाट प्रत्येक वर्ष भाद्र पूर्णिमाका दिन दुध, घ्यू र चामलको खीर बनाई ब्राम्हणदेखि क्षुद्रसम्मलाई खुवाउने गरीएको छ ।
७. ऐ.ऐ. को पृष्ठ १२६ मा यसरी लेखिएको छ- खर्चको बाँडफाँड गर्दा कुलपतिका तर्फबाट गर्नुपर्ने खर्च निश्चित भएको देखिन्छ । ब्राम्हण लगायत चाण्डालसम्मलाई घृताशनसमितदि भोजन गराउने उल्लेख छ । यो चलन आजसम्म पनि चलेको छ । भक्तपुर जङ्गमठबाट प्रत्येक वर्ष भाद्र पूर्णिमाका दिन दूध, घ्यू र चामलको खीर बनाई ब्राम्हणदेखि क्षुद्रसम्मलाई खुवाउने गरीएको छ ।
८. हरिराम जोशी, नेपालको प्राचीन अभिलेख (२०३०), पृष्ठ ४८१ देखि ४८८ सम्म ।
९. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, चाँगुनारायणका सबै प्रसंगमा उल्लेख भएका छन् ।

अन्यौलको वातावरणलाई स्वच्छता ल्याउन अनुसन्धानले बल प्रदान गर्नेछ, त्यसैले अनुसन्धान रोकिनु हुँदैन र निरन्तर चलिरहनु पर्छ ।

लोकपालस्वामीले निश्चित रूपमा वैष्णव देवतालाई मात्र बुझाउँदैन जुन सम्प्रदायका व्यक्तिले यसको प्रयोग गरेका हुन्छन् उनैका इष्टदेवताका रूपमा यो शब्द प्रयोग भएको मान्नुपर्छ । यदि लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेव वैष्णवमत अनुयायी भएका भए यो लोकपालस्वामीले वैष्णवदेवतालाई जनाउँदथ्यो । तर लिच्छविकालका राजा नरेन्द्रदेवको नामको अगाडि “परममाहेश्वर, परमभट्टारक र पशुपतिभट्टारकपादानुध्याता महाराजधिराज” भन्ने पदवी गाँसिने हुँदा स्पष्ट रूपमा नरेन्द्रदेव शैव मतका कट्टर अनुयायी हुन् भन्न सकिन्छ ।^{१०} यी माथिका तथ्यलाई कुनै ध्यान नै नदिई लोकपालस्वामीलाई वैष्णवदेवता हुन् भनेर धेरै इतिहासविद् र अनुसन्धानकर्ताहरूले एकै स्वरले भन्ने गरेका हुँदा हामी ऐतिहासिक तथ्यबाट बञ्चित हुन पुगेका छौं । यस सम्बन्धमा हामी वर्तमानका अनुसन्धानकर्ताको काँधमा नयाँ जिम्मेवारी आएको महसूस भएको छ । अनुसन्धान भन्ने निरन्तर चलिरहने कुरा हो त्यसैले अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा उल्लेखित लोकपालस्वामी वैष्णवदेवता हुन् वा शैवदेवता हुन् भन्ने सम्बन्धमा अहिलेसम्म भएको अनुसन्धानले यसलाई ‘शैवदेवता’ हुन् भन्ने साबित गरेको छ । त्यसैले अनन्तलिङ्गेश्वरको नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा उल्लेख भएको लोकपालस्वामी शैवदेवता नै हुन् ।

१०. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, संख्या १३३ पृष्ठ ४९६-४९८, संख्या १३४ पृष्ठ ४९९-५०६ र संख्या १२९, पृष्ठ ४८५-४८९ ।